

ORTA ÇAĞ KAYNAKLARINDA ASTARHAN ŞEHRİNİN ADLANDIRILMASI SORUNUNA DAİR*

İlya V. ZAYTSEV**

Çeviren: Serkan ACAR***

Onlara söylerken ihtiyatlı olun, bazen aynı yerde ve aynı isim altında doğup nihayet bulmuş tamamen farklı şehirler vardır ki bunlar birbirlerini bilmezler ve asla aralarında herhangi bir münasebet olmamıştır.

Italo Calvino, “Görünmez Kentler”

Orta Çağ Osmanlı kaynaklarında Astarhan şehrinin farklı adlar ile anıldığına ilk kez büyük Rus Türkolog V. D. Smirnov dikkat çekmiştir. Türkiye, Rusya ve Kırım tarihi münasebetlerini inceleyen V. D. Smirnov neşrettiği eserinde, XVI. yüzyılın sonunda kaleme alınan, Osmanlı tarihçileri Cenabî ve Âli'nin eserlerine istinaden şöyle demektedir; “...Bu vakıa, birbirinden bağımsız yan yana bulunmaları (şehrin adının Hacı Tarhan ve Ejderhan olarak iki biçimde yazılması veya adlandırılması) sadece basit bir hatadan ya da müstensihlerin özensizliğinden kaynaklanmıyordu... Bunu biperva tasdik edebiliriz lakin öyle anlaşılıyor ki, ilk bakışta abes görünse de bunu düşünmek caizdir, herhangi bir kaynak bulunursa, müteakip tetkikler, en azından mevcut misaller, iki Astarhan arasında gerçek bir ilişkinin varlığını kabul etmemizi mümkün kılar. Ayrıca bu şehrin iki isim ile anılmasının nedeninin basit bir kalem sürçmesinden kaynaklanmadığı anlaşılabilir”¹. V. D. Smirnov, bu müelliflerin eserlerinde, belki de Hafız Muhammed Taşkendi'nin “Tarihi”nde, şehrin adının farklı yazıldığını farz etmişti. Tıpkı en eski zamanlardan XVII. yüzyıla kadar gelen umumi tarihler ile Hüseyin Hezârfen'in Müslüman hanedanların tarihini ayrıntılı biçimde anlattığı “Tenkih-i Tevarih-i

* Илья Владимирович Зайцев, «К вопросу о названиях города Астрахани в средневековых источниках», Астраханское Ханство, Москва, 2006, с. 229-242.

** Prof. Dr., Moskova Üniversitesi Şarkiyat Enstitüsü.

*** Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi Anabilim Dalı.

¹ Sbornik, 1881, XXI-XXII.

Mülûk” (Telif edildiği tarih 1673) adlı eserinde bozkır şehirlerini tasvir edildiği gibi². Bir Osmanlı müellifinden yekdiğerine geçen metinde, genellikle kaynak olarak Hafız Muhammed Taşkendî’ye atıfta bulunulmuştur. Yine Şehabeddin Mercanî de şehrin adını farklı bir şekilde yazmıştır³. V. D. Smirnov, Ş. Mercanî ve M. M. Remzi’nin⁴ sıraladığı isimler, şehrin adlarının farklı yazımlarının tam listesi de eklenerek, B. Dorn⁵ ve B. Spuler⁶ tarafından gösterilmiştir.

Şehrin adının Rusça varyantının kökenine dair İ. G. Dobrodomov’un hususi bir çalışması vardır. O, çağdaş Türkçede değişime uğrayan toponim ile (Kazakça: Aydarhan, Kırım ve İtil Tatarcası: Açıtarhan, Çuvaşça: Açıtarhan, Açıtarhan, Açıtarhan) İslamî versiyonu (Arapça-Farsça) olan “Hacctarhan”, “Hacıtarhan” vs. arasında bağlantı kurmuştur. Rusça şekli olan “Astrahan” ise Mişer-Çuvaşlardan nakledilmiş bir toponimdir⁷. Ancak araştırmacılar sadece ismin değişik biçimlerinin başarılı filolojik analizlerini yapıp Astarhan adının telaffuzu ile ilgilenmişler, şehrin aynı linguistik çevrede neden iki (ya da üç) isme sahip olduğu sorusuna ise hiç kimse cevap vermemiştir⁸. Dobrodomov’un makalesinde de bu sorun ele alınmamıştır.

XIV.-XVIII. yüzyıllar arasında kullanılan bu toponimin tarihi seyrini izlemeye çalışalım. Oluşturulan listenin eksiksiz olduğu iddia edilmemiştir, noksanlığı ise kaynak yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Bunların bir kısmı yitiktir, bir kısmına ulaşmak ise mümkün olmamıştır, dolayısıyla [söz konusu eserler] incelemenin dışında tutulmuştur.

XIV. yüzyılın 30’lu yıllarından XVI. asrın başlangıcına kadar şehrin adının tek varyantına tesadüf ediyoruz: Hacı Tarhan [Хаджи-Тархан].

Şehir, İbn-i Battuta’da (kayıtları 1334 yılına aittir) “الحاج ترخان”; İbn-i Haldun’da ise “هج طرخان” biçiminde adlandırılmıştır⁹. Bu müelliflerin aynı toponimi farklı şekillerde yazmaları, galip ihtimalle imlâdaki belirsizlik sonucu meydana gelmiş ve anlam yüklenememesinden kaynaklanmıştır. Fakat bu tamamen ismin ikinci bileşeni ile ilgilidir. İbn-i Haldun’a ait versiyon oldukça

² Hezârfen, 1998, I. 28; Hezârfen I, I. 73 ob.

³ Mercani, 1897, s. 133.

⁴ Remzi, 1908, 2.

⁵ Dorn, 1875, 86, 114, 480.

⁶ Spuler, 1960, 721. (Yine Reza, 1996, 338).

⁷ Dobrodomov, 1973, s. 224-225.

⁸ Örneğin XVIII. yüzyılda Astarhan Tatarları farklı isimlerden türeyen “Aşıtarhan” ve “Hacı Tarhan” adlarını kullanıyorlardı: P. İ. Nebolsin ise 1852 yılında kaleme aldığı “Oçerkah Volskogo Nizovya” başlıklı eserinde “Yerliler ve yabancılar (şehri) “Haydar Han”, daha yaygın biçimiyle “Hacı Tarhan” şeklinde adlandırıyorlar” diye yazmaktadır. (Nebolsin, 1852, s. 59; Yine bkz. Dobrodomov, 1973, s. 216).

⁹ Tizengauzen [Tiesenhausen], 1884, s. 373-375.

ilginçtir zira birinci ögenin yazımı “nac” [паломничество] kelimesi ile ilişkilendirilmemiştir, yani anlamsan değil ses yansımasına bağlıdır. Bundan dolayı, görünüşe bakılırsa İbn-i Haldun şehrin hacılar tarafından kurulduğuna ilişkin menkıbeden habersizdir.

XIV.-XV. yüzyıllara ait Astarhan sikkelerinde başka bir yazım şekline tesadüf ediyoruz: “حاجی ترخان”¹⁰.

Hicri 805 (1402-1403) tarihli, Şadibek Han zamanına ait bir sikkede “Hacı Tarhan” adının yanına Arapça “cedid” (جدید), yeni, sıfatı da eklenmiştir ki görünüşe bakılırsa bu durum Timur’un tahribatından sonra şehrin yeniden inşa edilmesi ile alâkalıdır¹¹. Ancak söz konusu isme, bildiğim kadarıyla, Şadibek’e ait sikkeden başka bir yerde tesadüf edilmemiştir. O halde, V. D. Smirnov’un Cuci Ulusu’na ait sikkelerde rastladığı “Kırım el-Cedid” (قریم الجديد) ifadesinde olduğu gibi bunu da bir sıfat olarak izah etmek mümkündür. Dolayısıyla [söz konusu sıfat] coğrafi bir farklılık ya da “yeni” kelimesinin tercümesi olarak değil, “retorik bir süsleme” olarak algılanmalıdır ki “mutluluk ve refaha” delalet eder. Ayrıca bu müşahede bilginler tarafından Altın Orda’nın diğer şehirlerine de teşmil edilmiştir. Geleneksel olarak yapılan tercümelerde sadece “Noviy Kırım” (Новый Крым=Yeni Kırım) değil “Noviy Bulgar (Новый Булгар=Yeni Bulgar), Noviy Nacı Tarhan (Новый Хаджитархан=Yeni Nacı Tarhan), hatta Noviy Ulus (Новый Улус=Yeni Ulus) ve Novuyu Ordu (Новую Орду=Yeni Ordu)” da bulunmaktadır¹².

Latin dilindeki kaynaklarda kullanılan biçimler, öyle ya da böyle ismin Türkçe telaffuzu ile ilgilidir¹³: 1351 tarihli Anonim Harita’da “Ajitarhan” (Ажитархан)¹⁴, 1375 tarihli Katalan Atlası’nda “Agitarcam” ya da “Agitarcham”¹⁵. 1421 yılına ait bir Venedik belgesinde (1391-1392 olayları hakkında bir dava ile ilgili) Nacı Tarhan ismi “Ziterkan” (Зитеркан)¹⁶; Fra Mauro’nun haritasında (1459) ise “Axetrehan”¹⁷ ya da “Azetrecha[n]”¹⁸ şekillerinde geçmektedir. 1525’den önce Dalmaçya ya da İtalya’da hazırlanmış Hazar Denizi Haritası’nda “Gittarcan”¹⁹; Battista Agnese’nin haritasında (1525)

¹⁰ Savelyev, 1865: 112, 306, 316, 318, 321-325; Markov, 1896: 476, 480, 483, 488, 489, 492-495, 497-503, 505, 530-532; Gonçarov, 1997, 178-183.

¹¹ Markov, 1896, s. 494, No: 1302; Safargaliyev, 1952, s. 33.

¹² Smirnov, 1887a, s. 11; A. A. Paçkalov’un görüşüne bkz. Paçkalov, 2001, s. 601.

¹³ Dobrodomov, 1973, 224.

¹⁴ Egorov, 1985, s. 137.

¹⁵ Burn, 1873, s. 3; Çekalin, 1889; Tardy, 1982, s. 184.

¹⁶ Karpov, 1991, s. 194.

¹⁷ Çekalin, 1890, s. 248.

¹⁸ Tardy, 1982, s. 190.

¹⁹ Goldschmidt, 1944, s. 276.

ise “Citracan emporium civitas magna”²⁰ yani “Astarhan büyük küresel pazar” biçimindedir. 1542 yılında yapılan Antonius Wied’in haritasında şehrin adı “Astarhan” şeklinde kaydedilmiştir²¹. Sigismund von Herberstein’in haritasında (1546) “Astarhan”, eserinde ise “Citrachan” adı kullanılmıştır²². Aynı biçime XVI. asır haritalarında da rastlanmaktadır: Mercator (1587), Quadus (1608). Bu toponim, Judaeis (1593)’te “Citracan”, Ortelius (1570)’ta “Astracan”, G. Gastaldi (1548, 1561)’de “Citraca” şeklinde geçer²³.

İ. G. Dobrodomov’un belirttiği gibi, Türkçe şekli “a” ile başladığından, bu [harf] İtalyancadaki “a” edatı olarak algılanmakta ve bu nedenle [kelimeden] çıkarılmaktadır. Bu suretle “Giterchan, Githercan, Gethercan, Gitracan” formlarının temeli oluşmuştur²⁴. Isaac Massa’nın XVII. yüzyılın başında “Moskova Hakkında Kısa Haberler” (Кратком известии о Московии) [adlı eserinde] bildirdikleri biraz farklıdır: “Astarhan önceleri, Tatar şehrinde bağımsız olarak, ‘Motrogan’ olarak adlandırılırdı ve [bu adı] hükümdar kendi isteğine göre seçmişti...” Onun bu çalışmasındaki teklifi, Tamatarhan adı için geçerlidir; müellif [Tamatarhan’ı] Astarhan ile karıştırmıştır²⁵. Eğer Massa’nın verdiği bilginin Moskovalı bir tarihçiye ait olduğu göz önünde bulundurulur ise bu [durum] kolaylıkla anlaşılabilir.

XV. ve XVI. yüzyılın başına ait Rusça kaynaklarda kullanılan varyant da [ismin] Türkçe ve Arapçadaki biçimi ile ilgilidir. Örneğin (Bayezid’in oğlu ve halefi) Şehzade Mehmed (Kefe Valisi)’in, Moskova Büyük Knezi III. İvan’a gönderdiği mektupta, 1501 yılında yazılmış “Rusça mektup”, “Gaçitarhan Kazakları” (Казаци Гачитарханские), yani “Насі Тарханлі” ifadesi geçmektedir²⁶.

IV. İvan’ın Knez Andrey Kurbskiy’e gönderdiği ilk mektubun birinci ve ikinci mufassal redaksiyonlarında, biyografisini ayrıntılı biçimde anlattığı (babasının öldüğü 1533 yılında) ve aynı zamanda devletin sıkıntı ve zorluklarla uğraştığı bu yıllarda, Moskova’nın düşmanları (Litva[nya], Lehistan, Kırım, Nogaylar ve Kazan) büyük knezliğe karşı “amansız bir savaş” sürdürüyorlardı. [Söz konusu mektupta] “Tarhan”-“Adçitarhan” (Адчитархан) [adı] geçmektedir (Mektubun ilk redaksiyonunda tutarsızlıklar vardır: “Çardçitarhan” (Чадчитархан), “Yadçitarhan” (Ядчитархан), “Nadçitarhan” (Надчитархан),

²⁰ Tardy, 1982, s. 197.

²¹ A. g. e., s. 199.

²² Gerberşteyn [Herberstein], 1988, 181.

²³ Nordenskiöld, 1889, s. XLVI-XLIX; Tardy, 1982, s. 203, 206.

²⁴ Dobrodomov, 1973, s. 224-225.

²⁵ Massa, 1937, s. 23, 182.

²⁶ RiO, 1884, s. 394.

“Adçitarhan”(Адчитархан)²⁷. K. Stählin haklı olarak “Çitarhan” (Читархан)’ın (ikinci mufassal redaksiyonun bazı nüshalarında okunduğu şekliyle) Astarhan Hanlığı olduğunu ileri sürmüştür²⁸.

1504-1510 yılları arasında Türkçe yazılmış olan “Tevarih-i Güzide-i Nusretnâme” adlı eserde, büyük ihtimalle Muhammed Şibanî’nin [eserinde] de, hâkimi Kâsım (Ebulhayr’ın torunu olan şehzadenin zulmünden ona kaçmıştı) olan şehrin adı yine “Hacı Tarhan” (حاجي ترخان) şeklinde geçmektedir (nüshaların birinde farklıdır: Hacı Muhammed Tarhan: حاجي محمد ترخان)²⁹. İsim yine, “Tevarih...” ile bağlantılı olan Farsça telif edilmiş, “Şeybanînâme” (Binaî) ve “Fethnâme” (Şadî) adlı eserlerde de geçer³⁰.

Fazlullah b. Rûzbihan el-İsfahânî’nin 1509 yılında Farsça kaleme aldığı “Mihmânâme-i Buhara” adlı eserinde de, şehrin adı yine geleneksel olarak “ترخان حاجي” şeklinde geçmektedir³¹.

“Çingiznâme”de (XVI. yüzyılın ilk yarısı) Ötemiş Hacı, [bu] toponimi “حاجي ترخان” biçiminde kullanmıştır. Müellife bilgi veren [kimseler] arasında Hazar Denizi ve Aşağı İtil havalisinde dolaşan, Hacı Niyaz Astarhanî ve Baba Ali Beg gibi pek çok yerli seyyah dikkat çekmektedir³².

1521 yılı baharında Muhammed Giray’ın Kanunî Sultan Süleyman’a yazdığı bir mektupta da şehrin adı oldukça bilindik biçimiyle geçer: “حاجي ترخان”³³.

Galiba Hacı Tarhan adının farklı kullanımına tesadüf ettiğimiz ilk belgelerden biri İslam Giray’ın 1534-1535/1536 yılları arasında Kanunî Sultan Süleyman’a yazdığı mektuptur. Mektupta şehir “Ejderhan” (اژدرخان) şeklinde adlandırılmıştır³⁴. Bu dönemde şehrin adının paralel kullanımı başlamıştır, hem de bazen aynı metinde bile. Hacı Muhammed Senaî’nin eserinde (XVII. yüzyılın ortası) isim doğru olarak, Hacı Tarhan’dan türetilen “Ajdarhan” biçiminde yorumlanmıştır: İlk harf olan “h” düşünce “a” kalmış (Kırım varyantındaki “Hacı” kelimesinin telaffuzunda olduğu gibi) ve lehçe farkından

²⁷ Perepiska, 1981, s. 27, 75, 360.

²⁸ Stählin, 1921, s. Anm. 40; Perepiska, 1981, s. 389, Açıklama 74.

²⁹ Tevarih, 1967, s. 119, v. 96a, Ruk. B. Ris. 267, v. 121b, Ruk. A. 464. Bu Hacı Muhammed şehre adını veren meşhur kimse olabilir mi? Mamafih bu tamamen asılsız bir faraziyedir. Dolayısıyla metinde sunulandan daha fazla kanıt göstermek gerekir.

³⁰ MİKH, 1969, s. 58-59, 100.

³¹ Fazlallah, 1976, v. Vb, 22b, 86a.

³² Ötemiş Hacı, 1992, 6-7, il. XII, v. 41a, s. 183.

³³ Lemercier-Quelquejay, 1971, s. 489; Le Khanat, 1978, s. 113.

³⁴ Gökbilgin, 1970, s. 467; Tarih-i Sahib, 1973, s. 295-297; Le Khanat, 1978, s. 128.

dolayı “c”nin yerini “j” almıştır³⁵. “Ajdarhan/Ejderhan” isminin “Volga/Eder (İtil’den)” adı ile ilişkili olduğunu söylemek mümkündür. Şöyle ki XVII. yüzyılın hemen başında Oruç Beg Bayat’ın, daha sonra Don Juan İrani adı ile meşhur olan, Volga (ırmağın geleneksel ismi kullanılmıştır) adını kaydettiği gibi³⁶.

“Kırım-Osmanlıcasında” resmî olarak “Ejderhan” toponimi kullanılırdı. Kırım ve Osmanlı belgelerinde de çoğunlukla bu forma tesadüf edilmektedir. Galip ihtimalle bu “Ejderhan/Ajdarhan” adı tam olarak Astarhan’ı nitelemiyordu, yani şehrin “kendini adlandıran” bir isim değildi, taşrayı karşılıyordu. “Ajdarhan” adının Farsça “Ejder” ya da “Ejderha” ile ilgili olması da mümkündür (اژدها-ژدر). Kelime pek çok Türk lehçesine (çağdaş Türkçe dâhil) ve yine muhtelif halkların mitolojisine de girmiştir. Bunların içerisinde gayr-ı Türk unsurlar da vardır (mesela Ermeni)³⁷. Başkurt efsanelerinde de, 100 yıldan 500 yıla kadar yaşayan, yılana dönüşen, devasa boyutlardaki korkunç canavar “Ajdaha” (Аждаха) hakkında mitler gizlidir. “Ajdaha” göllerde yaşar ve su içmek için gelen sığırları yer³⁸. N. Witsen’in Türkçe-Tatarca sözlüğünde (1692) “Esdeha” (Een-draek’ten-“Ejderha”) biçiminde bir kelime de vardır³⁹. XVII. yüzyılda bir bahadırın ejderhayı öldürmesi hakkındaki meşhur efsane bu ismin kaynağı olmuş olabilir⁴⁰ ancak muhtemelen, [söz konusu] rivayet ismi açıklamak için kullanılmıştır.

* Makalenin yazarı İngiliz tarnskripsiyon sistemine göre bu harfleri “Dz” ve “Z” şeklinde kaydetmiştir. Lakin bunların Türkçedeki karşılıkları “C” ve “J” harfleridir. (S. Acar).

³⁵ Senaî, 1971, s. 197-198.

³⁶ Don Juan, 1988, s. 144, 146.

³⁷ Stebleva, 1996, s. 219. Rus ruhanî halk şiirlerinde okyanuslarda yaşayan efsanevi kuş “Stratim-Ptitsa” (araştırmacıların “Strausa” dedikleri) ya tesadüfen rastladık. Bunun kullanılan bazı varyantları Rus dili açısından henüz izah edilememiştir: Strafil, Strepeyun, Nagay ve yine **Astraha** ve **Astrahitir** (benim tespitim. İlyaz Zaytsev). [Golubinaya Kniga, 1991, s. 40, 307; Kireyevskiy, 1986, s. 19]. Sonuncusu kesinlikle Türkçeden alınmıştır. Bkz. Aşağı.

³⁸ Oçerki, 1956, s. 67; Hisamitdinova, 1988, s. 43.

³⁹ Baski, 1986, s. 140.

⁴⁰ Evliya, 1928, s. 811. Kuzeydoğu Bulgaristan’da tazim edilen Alevi Timur Baba’nın hayatının anlatıldığı el yazmada, bizim konumuzla alakalı olması pek muhtemel, ilginç bir efsane bulunmaktadır. “Moskof memleketi”nde gökten türeyen bir ejderha ikiye ayrılır. Birisi Müslüman memleketine gider; diğeri ise “Moskova Krallığı”nın içlerine. İslam yurdunda Timur Baba onu öldürür. Moskovalı bir idareci yine ejderhayı öldürmesi için bu bahadırı memleketine davet eder. Minnettar olan Moskova “kralı” kendi memleketinden bir bölge ile birlikte 10.000 koyun ve 40.000 köleyi ona bağışlar ve onun idaresine verir. Moskova “kralı” kendi memleketinden 47.000 Müslümanı ona gönderince Timur Baba bunu reddeder. [Gramatikova, 1998, s. 423-424]. Bunun Astarhan ile ilgili bir efsanenin yankısı olması galiba ihtimal dâhilindedir.

İtil halklarının folklorunda Astarhan ile ilgili su (su altı) şiirlerine tesadüf etmek mümkündür. Örneğin, Başkırtlar ve Kazan Tatarları arasında meşhur “Tulyak ve Süslü” destanının Kazan nüshasında⁴¹ Denizkızı Süslü’nün babasının adı “Cacdarhan Padişah” (Джадждархан падишах) şeklinde gösterilmiştir⁴². M. Gafurî varyantı “چاچار” (Çaçuar veya Çaçivar),⁴³ M. A. Usmanov nüshasında ise “Çaçdar Han Padişah” biçimindedir⁴⁴. Başkırt varyantlarının birinde de yine “Çaçdar Han” ismine rastlanmıştır⁴⁵. Büyük bir ihtimalle bu değişkelerin tamamı aynı kökten gelmektedir: “Hacdarhan Padişah” (Хадждархан падишах) (ilk hecedeki “cim” veya “çe”, “ha” ile düzeltilmiştir). Yani Hacı Tarhan (şehrinin) bazı padişahlarına işaret etmektedir.

Görünüşe bakılırsa, “Ajdarhan” adının başka bir türevi de Kazan Hanı Safa Giray’ın I. Sigismund’a gönderdiği mektupta (1538-1545 arası), “Oçtarhanskiy” (Очтарханский) biçiminde görülür⁴⁶.

1549 yılında IV. İvan ordusunun başarısız Kazan kuşatmasını anlatan Şair Muhammed Şerif, 1550 yılında telif ettiği “Zafernâme-i Vilâyet-i Kazan” adlı eserini Kanunî Sultan Süleyman’a gönderdi. Bu eserin sonunda müellif kendini: “Efkârü’l A’bad Şerif Hacı Tarhanî” (حاجي ترخاني) yani “Hacı Tarhanlı”, “Hacı Tarhan’ın yerlisi” olarak adlandırmıştır⁴⁷. Dolayısıyla Hacı Tarhan adı 1550 yılında Astarhan’ın kendisi için kullanılmakta idi. Haklı olarak şehrin sakini olan müellifin burada keyfi bir isim kullandığını tahmin ediyoruz.

Esasen “Hacı Tarhan” adından daha fazla dikkat çeken “Ejderhan” ismi “kale” adı ile birlikte kullanılıyordu⁴⁸. Muhtemelen ilk isim şehrin surlarını, ikincisi ise bir bütün olarak şehri niteliyordu.

Ancak birkaç sene sonra, XVI. yüzyılın 50’li yıllarının sonunda, başka bir müellif, Osmanlı kaptan-ı deryası ve seyyah, tamamen farklı bir isim kullanır. Seydî [Ali] Reis’in, 1557 yılında seyahatinden mecburi olarak İstanbul’a döndüğünde kaleme alıp Kanunî Sultan Süleyman’a sunduğu, “Miratü’l-Memâlik”te şehrin adı (yolu üzerinde rastladığı Müslümanların tabiriyle) “هشتدرخان” şeklinde kaydedilmiştir⁴⁹. Bu sırada şehir artık Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Astarhan yoluyla İstanbul’a ulaşmayı tasarlayan Seydî, bunu duyduğunda rotasını değiştirmek zorunda kaldı.

⁴¹ Urmançeyev, 1979.

⁴² Ahmetzyanov, 1991, s. 91.

⁴³ Gafurî, 1910, s. 11; Gafurî, 1927, s. 13.

⁴⁴ Gosmanov, 1984, s. 180-198.

⁴⁵ Suhodolskiy, 1858, s. 194-196; Potanin, 1892.

⁴⁶ Poslanie Tsarya, 1997, s. 33.

⁴⁷ Kurat, 1972, s. 368; Şerifi, 1995, 86, 92.

⁴⁸ Dva poslaniya, 1995, s. 98.

⁴⁹ Seyidî, 1895, s. 73.

Osmanlı resmî belgelerinde geçen Astarhan adına bakalım. 1558-1560 yılları arasında “önemli işlerin kaydedildiği” [mühimme] defterlerin birinde Devlet Giray Han’a gönderilen H. 967 (1559-1560) tarihli bir mektup bulunmaktadır. Astarhan adı burada yine İslam Giray’ın [Sultan] Süleyman’a gönderdiği mektuptaki gibi kaydedilmiştir: “ژدرخان”⁵⁰.

Sultan II. Selim’in, Leh Kralı Sigismund Augustus’a gönderdiği mektupta (1569) şehrin adı yine iki şekilde geçmektedir: Geleneksel “حاجي” “ترخان”ın yansira yeni olarak “ژدرخان” da kullanılmıştır⁵¹.

Yine 1569 yılında Kefe Beylerbeyi Kâsım Paşa, Osmanlı ve Kırım kuvvetlerinin Astarhan’a karşı düzenlediği sefer ile ilgili olarak II. Selim’e bir rapor sundu. Bu raporda, hanlık Ruslar tarafından tasfiye edildikten sonra inşa olunan kale “ژدرخان” ismiyle adlandırılmış, terk edilen şehri (eski payitaht) için ise “Eski Ejderhan” ifadesi kullanılmıştır. Galiba Rus dilindeki “Старая Астрахань” (?) [Eski Astarhan] tabiri de buradan gelmektedir⁵².

İki yıl sonra (Ekim 1571) Kazan ve Astarhan’ın mukadderatı hakkında, üzerinde II. Selim’in tuğrası bulunan iki mektup telif edildi. Bunların biri IV. İvan’a diğeri ise Devlet Giray’a gönderildi. İlk mektupta Ejderhan (ژدرخان) ismi ile birlikte “kala” ifadesi kullanılmış, ikincisinde ise geleneksel olarak Hacı Tarhan (حاجي ترخان) yer almıştır⁵³.

Sultanın kaleminden aynı günde çıkan belgelerde şehrin adının farklı biçimlerde anılmasının sebebi ne idi? Bunların farklı olduğu anlaşılmaktadır: Hacı Tarhan ismi bütün memleketi, *vilayet*, Ejderhan ise sadece müstahkem şehri nitelemektedir. Söz konusu toponimin telifinde kâtiplerin esnek davrandıklarını varsayarsak bile onları dillerine uyarlamak için aranan özellikler, her şeyden önce isimlerin burada farklı açıklanmasına sebebiyet vermiştir. Mektuplarda sırasıyla Kırım hanı ve Moskova büyük knezi için şehrin adının daha yaygın biçimleri kullanılmıştır. Gerçi bu örneklerin bazıları tatmin edici değildir. 2 Ekim 1576’da Azak Sancakbeyi Mehmed tarafından düzenlenen mühim bir belgede biraz farklı biçimde telif edilmiştir: “ژدرهان”⁵⁴.

Tarihî kaynaklarda iki isim daha görülür. “Tarih-i Sahib Giray Han”da Remmal Hoca (XVI. yüzyılın ikinci yarısı) “Ejderhan” adını kullanmıştır⁵⁵.

⁵⁰ Üçüncü, 1993, s. 254, No. 1048.

⁵¹ Katalog Dokumentow, 1959, s. 194; Veinstein, 1992, s. 417.

⁵² Gökbilgin, 1970a, s. 122; Le Khanat, 1978, s. 137.

⁵³ Kurat, 1972, s. 380; Dva poslaniya, 1995, s. 98, 101.

⁵⁴ Kırzioğlu, 1998, s. 418.

⁵⁵ Tarih-i Sahib 1973, 32b, 46a, 48a, 53a-57b.

Aynı isim “Es Sebü’s Seyyar”da da geçer,⁵⁶ anonim Kırım hanları tarihinde ise ananevî “Hacı Tarhan” adına tesadüf edilir⁵⁷.

Farsça kronik “Ahsenü’t-Tevarih”te, Hasan Rumlu (XVI. asrın sonu) Kırım ve Osmanlı ordusunun Astarhan’a düzenlediği sefer hakkındaki bölümde şehri “Hacı Tarhan” ismiyle anmıştır⁵⁸.

Yine bu isim XVII. yüzyılın ilk yarısında Kırım’da Astarhan ile ilgili olarak kullanılmıştır. Üstelik sadece Türkçe kaleme alınmış eserlerde değil, Kefe’de [telif edilmiş] 1639 yılı olaylarını anlatan Ermenice bir kronikte de müellif “Hacı Tarhan” adını kullanmıştır⁵⁹.

IV. Murad (1623-1640) zamanında derlenen ve galiba 1638 yılı civarında Kaymakam Musa Paşa tarafından kendisine sunulan, Abdullah b. Rıdvan’ın “Tevarih-i Deşt-i Kıpçak” adlı eserinde, Deşt-i Kıpçak anlatılırken iki isme tesadüf edilir. Metne göre, müellif iki farklı şehirden bahseder: “Hacı Tarhan” ile birlikte “Ejderhan”⁶⁰.

Mahmud İbn-i Vali de 1634-1641 yılları arasında telif edilen “More тайн относительно доблестей благородных” [Bahrü’l Esrar fî Menakibü’l Ahyâr] adlı eserinde onun takip eder. Deşt-i Kıpçak’ın meşhur şehirlerini sayarken “Hacı Tarhan” daha maruf biçimiyle “Heşterhan” (هشترخان) adını zikreder⁶¹. Yine buna yakın bir isme Seydî Reis’in kullanımında da rastlıyoruz.

Osmanlı tarihçisi Sadeddin Hoca Efendi’nin (1536-1599) “Tacü’t-Tevarih” (I. Selim’in saltanatının sonuna kadar (1520) getirilen kronik) adlı eserinde Osmanlıların Kefe, Azak ve Yapı Kirman (Япу-Керман)’ı fethi bölümünde “Hacı Tarhan” şeklinde geçer⁶².

Muhammed Sadık İsfahanî’nin “Tahkikü’l-İrab” (1630’lu yıllar) adlı eserinde coğrafi adların telaffuzu ve yazımı dosdoğru bildirilmiştir, söz konusu isim burada, Mahmud İbn-i Vali de olduğu gibi, “Heşterhan” (هشترخان) şeklinde kaydedilmiştir⁶³.

1635 yılı civarında Rahman Kulu (galiba Kazan’ın yerlisi) adlı biri tarafından yazılan bir mektupta, muhtemelen Kırım müftüsüne, müellif Kazan ve Astarhan’ın bağımsızlık umudunu dile getirmiştir. Mektupta Astarhan,

⁵⁶ Asseb o-sseyar [Es Sebü’s Seyyar], 1832, s. 87, 88.

⁵⁷ OR SPBF İV RAN, Ruk. S 861, v. 5.

⁵⁸ Ahsanü’t-Tawarikh, 1931, s. 488.

⁵⁹ Schütz, 1975, s. 155.

⁶⁰ Zajackowski, 1966, s. 28; Zayonçkovskiy, 1969, s. 15.

⁶¹ İbn-i Vali, 1977, s. 47, v. 176a.

⁶² Sadeddin, 1863, s. 555.

⁶³ The Geographical Works, 1832, s. 28; Dorn, 1875, s. 86.

Ejderhan tesmiye olunmuştur⁶⁴. Hacı Mehmed Senaî'nin "III. İslam Giray Han Tarihi" (1651) nam eserinde şehir "Ezderhan" (ازدرخان) adı altında anılmıştır⁶⁵. İtil boyunda ikamet eden başka biri, Murtaza b. Kotlıgış es-Simefî [Муртаза б. Котлыгыш ас-Симети], 1699 yılında İslam'ın kutsal mekânlarına yaptığı hacı hususi mektubunda kendine has bir biçimde tasvir etmektedir. Onun "Seyahat Kitabı"nda "حاج طرخان" formu (özellikle "ط"den sonraki kısmı İbn-i Haldun'un telifini biraz hatırlatan bir varyasyon) kullanılmıştır⁶⁶.

XVII. yüzyılın 70'li yıllarının sonunda Moskova'daki Hive sefaretine ait belgelerde (gerek orijinal Farsça metinlerde gerekse bunların Rusça tercümelerinde) Hacı Tarhan ve Haş Tarhan [Хаш-Тархан] isimleri paralel kullanılmıştır. Bununla birlikte söz konusu etkilenme bazen farklı meskûn mahaller hakkında gerçekleşmiştir ki, bu özellikle Nadir Bahadır'ın 3 Ocak 1679 tarihli elçilik mektubunun orijinalinde göze çarpmaktadır⁶⁷.

Nihayet Hüseyin Hezârîfen'in "Telhisü'l Beyan fi Kavanin-i Âli Osman" (XVII. yüzyılın 70-80'li yılları) adlı eserindeki şehrin adının yazımının ilginç varyasyonu da dikkate değerdir: "Sacitarhan" [Джаджитархан]⁶⁸. Eğer bunda kalem sürçmesi yoksa (muhtemelen fazladan bir nokta "ha"yı "cim"e dönüştürdü), o zaman bu tamamen ismin geleneksel etimolojisinin yazar tarafından yanlış anlaşılmasının sonucudur⁶⁹.

⁶⁴ Kurat, 1972, s. 373-375.

⁶⁵ Senaî, 1971, s. 1, 51r.

⁶⁶ Aliyeva, 1991, s. 83.

⁶⁷ Materialı, 1932, s. 238, 241, 436, 437-438.

⁶⁸ Oreşkova, 1990, s. 267.

⁶⁹ Altın Orda'nın ardılları olan devletler hakkında XVII. yüzyıl Osmanlı müelliflerinin bilgi kaynaklarını tespit etmek ilginç olabilir. Bu kaynaklar her zaman güvenilir olmayabilir. Osmanlı el yazmalarından birinde, Doğu ve Kuzeydoğu Avrupa'yı anlatan "Tevarih fi beyan-ı Moskov ve Leh ve Bosna ve Arnavudluk ve bazı belde" [adlı eserde], ki 1686-1687 tarihli olup XVII. yüzyıl ait bazı Avrupa eserlerinin tercümesi ve yeniden yapılandırılması ile oluşturulmuştur. [Bu eserde] içerisinde Astarhan'ın da bulunduğu bazı Rus şehirleri hakkında bilgiler mevcuttur. Bir de el yazmasının beyanına bakılırsa, bu veriler şehrin bağımsız devrini kapsar ve şehir sonradan Rus idaresine girmiştir [Türkische Handschriften, 1968, s. 253, No. 317]. Tuna'dan bahseden Türkçe el yazmanın maruf ismi "Tarih-i Rusya" (تاریخ روسیه)'dir. Rusya ve Türk devletleri tarihi üzerine yapılmış tercüme bir derlemedir (ona sınırdaş veya tabii olan). Eser Arap Kozmograf Şemseddin Dimaşkî'ye göre, Rus kabileleri ve H. 375 (986) yılında Rus devletinin kuruluşunu anlatarak başlar. Kayıp girişte H. 542 (1148)'ye kadar Rusya tarihinden [bahseder] ve daha sonra H. 1174 (1761) yılına geçer (varaklar kayıptır). Rus tarihi bahsi H. 1294 (1877) hadiseleri, II. Aleksandr'ın öldürülmesi ve III. Aleksandr'ın tahta oturması ile sona erer. Sonraki bölümlerde İtil Bulgarları tarihi hakkında hikayeler, Saray Batu'nun inşası ve Cuci Ulusuna mensup hanların saltanatları anlatılır. Yaklaşık 17 varak (205. varaktan başlayarak) Kazan Hanlığı tarihinden haberler ihtiva eder, 222. varaktan başlayarak Astarhan Hanlığı, 235a-237. varaklar arasında ise Kırım Hanlığı anlatılır. Ak Orda hanları, Deşt ve Sibir'in Kazak hanları, Şibanîler zamanında Harezmi ve Maveraünnehr'deki hadiseler ile

Ünlü Evliya Çelebi'nin eserine bakarak Astarhan adının varyantları üzerinde daha teferruatlı durabiliriz. O, muhtemelen 1666 yılı güzünde Astarhan'ı bizzat ziyaret etmişti. Bu Osmanlı seyyah ve anı yazarının eserinde metin yorumcuları tarafından çağdaş Astarhan ile özdeşleştirilmiş birkaç isim mevcuttur.

Bunlardan ilki bildiğimiz “Ejderhan” adıdır⁷⁰.

İkincisi Astarhan ve bir bütün olarak İtil bölgesini imleyen “Heşdek” (هشدهك) terimidir; Astarhan, Kazan ve Sibir Tatarlarını tesmiye etmek için de yine bu birleşik etnonim kullanılmıştır⁷¹. Evliya Çelebi, Hazar Denizi'nin batı sahilinde bulunan, “Moskova Kralının” (московского короля) kaleleri arasında, Astarhan, Pakhan, Saray ve Heşdek'i zikreder: başka bir deyişle Heşdek ile Astarhan'ı tefrik etmiştir⁷². Çoğu zaman Heşdek [adını kullansa da], ki bu “Vilayet-i Moskova”dır ve görünüşe göre Astarhan ile aynıdır⁷³.

XVIII. yüzyılın 60'lı yıllarının sonu ile 70'li yıllarının başında Rusya'ya seyahat eden Osmanlı müellifi Necati Efendi, Tatar ve Nogay kabileleri arasında “Kavm-i Hişdek”i zikreder⁷⁴. Türk tarihçi A. İnan, Evliya'daki Heşdek adının Başkırtlar olduğunu tespit etmiştir⁷⁵. D. De Weese'de aynı görüştedir⁷⁶ fakat eserinin başka bir yerinde “Heşdek/Haşdak” ile “İstak” kavmini de özdeşleştirmiştir⁷⁷. Bu sonuncu etnonim, büyük olasılıkla, “Истяков=İstyak” (Иштяков= İştyak, Иштеков=İşteşek vs.) olmalıdır. “İşteşek” (ایشتهك) Kadir Ali Beg'in “Yıllık Derlemesi”nde anılmaktadır⁷⁸. Ebu'l Gazi “Şecere-i Türk”te “İştyak”ı Kıpçaklardan ayrılan, dağılan Cuci ulusuna mensup bir halk olarak adlandırır. A. N. Kononov onları Başkırtlar ile özdeşleştirir⁷⁹. “İstyak” sorununu

devam edip; Mangıtlar zamanında Buhara tarihi, Kongrat hanları zamanında Hive ve Hokand Hanlığı (1875'e kadar) anlatılır. Yazman muhtemelen H. 1323 veya 1324 (1905-1906 ya da 1906-1907) yıllarında istinsah edilmiştir. [Katalog, 1960, s. 170-171, No. 161]. El yazması maalesef bize ulaşmamıştır. Fakat bu eserin Şehabeddin Mercanî'nin eserine kuvvetle tesir ettiği düşünülmektedir (ve hatta bu çalışmanın [devşirilmiş] bir nüshası olabilir): [zira] “Müstefadü'l Ahbar”ın içeriği ile çok benzemektedir. Astarhan tarihine ayrılmış varak sayısının yanlış olması mümkündür (Kırım Hanlığı'nın anlatıldığı varaklarla karıştırılmıştır); [çünkü] Kırım ile ilgili metnin hacmi çok uyumsuzdur.

⁷⁰ Evliya, 1928, s. 636, 809-811.

⁷¹ Evliya, 1928, s. 811.

⁷² Evliya, 1983, s. 165.

⁷³ Evliya, 1979, s. 25, 218, 234; Evliya, 1983, s. 175. Evliya'da “Heşdek” adının farklı bir yazımı daha bulunmaktadır. “Hemşedek” (همشدهك) şeklinde de yazılmıştır. Bkz. Smirnov, 1923, s. 70.

⁷⁴ Kırım Tarihi, 1944, s. 149; Yine bkz. Smirnov, 1894, s. 190.

⁷⁵ İnan, 1963, s. 33-35; İnan, 1998, s. 379-381; Yusupov, 2006, s. 162-164.

⁷⁶ De Weese, 1994, s. 473, n. 145.

⁷⁷ Bkz. De Weese, 1994, s. 252.

⁷⁸ Bkz. Usmanov, 1972, s. 62. “Çerkes Bozkırı, Ostyak Ovası” tabirleri.

⁷⁹ Kononov, 1958, s. 44, 87; Açıklama, s. 58.

R. G. Kuzeyev ve daha sonra V. V. Trepnevlov ayrıntılı olarak ele almışlardır⁸⁰. Onların ulaştıkları sonuca göre, “İstyak” Başkırtlar için kullanılan bir ekzoetnonimdir (örneğin Kazaklar XV.-XVIII. yüzyıllarda Başkırtları “Eşte” tesmiye ederlerdi). Öte yandan “Başkirt” ile “İstyak”ın her zaman eşanlamlı kullanılmadığı anlaşılıyor. “Muhtemelen orta çağda iki Başkırt grubu arasında (metinler üzerinden henüz belirlenemeyen) bölgesel ve etnografik bazı farklılıklar bulunuyordu: Batı grubu İstyaklar, doğu grubu ise asıl Başkırtlardan müteşekkildi”⁸¹. Örneğin Taceddin Yalsıgul, Başkırt olduğunu kastederek kendini “Bulgar İstyak” şeklinde adlandırmıştır⁸². V. Buşakov, Türklerin “Ostyak” terimini komşu orman kabileleri ile ilgili olarak kullandıklarını yazmıştır. Başkırt ve Sibir Tatarları etnogenezini teşkil eden bu kabileler, onların bileşiminde “İşte” kabile bölümlerini gösterir. Terimin kökeni muhalif ayrılıklara ve “ötekileştirmeye” sebebiyet vermiştir⁸³.

Evliya Çelebi seyahatnamesini yorumlayanların belirttiklerine göre, şehrin adı ve etnonimin kökeni Farsça 18 (heşdeh) rakamından gelmektedir. Çelebi’ye göre, İtil Irmağı Hazar Denizi’ne 18 koldan dökülmektedir⁸⁴. Ancak bu izahat çok da inandırıcı değildir.

İlk olarak, Evliya Çelebi’nin telif ettiği şehir, bölge ve halk adı ile Farsça 18 rakamı arasında fark vardır: “Hecdeh” (هجده).

İkincisi, seyyahlar İtil deltasında daha fazla, 40 kadar, ırmak kolunun bulunduğunu belirtirler. Ayrıca Johannes de Galonifontibus gibi bazı başka orta çağ yazarlarıyla uyuşmaktadır. [Galonifontibus] da yine İtil’in 40 kolu olduğunu yazmıştır (1404)⁸⁵. A. Contarini ise eserinde, İtil mansabında 72 kolun bulunduğundan bahseder⁸⁶. Şunu da belirtelim ki, muhtemelen ondan hemen sonra Giovanni Botero (1533-1671) da aynı sayıyı vermektedir⁸⁷. “Povesti Vremennih Let” [Geçmiş Yılların Hikâyesi]’te İtil’in Hazar Denizi’ne 70 koldan döküldüğü kayıtlıdır⁸⁸. Nogaylı İsmail Mirza’nın 1562 yılında IV. İvan’a yazdığı mektupta bunu doğrulamaktadır: “İtil, denize 66 koldan dökülür”⁸⁹. S.

⁸⁰ Trepnevlov, 1997a, s. 10-11.

⁸¹ Trepnevlov, 1997a, s. 11.

⁸² Husainov, 1996, s. 14.

⁸³ Buşakov, 2002, s. 66-67.

⁸⁴ Evliya, 1979, s. 234.

⁸⁵ Evliya, 1979, s. 134; Galonifontibus, 1980, s. 14-15.

⁸⁶ Barbaro i Kontarini, 1971, s. 217.

⁸⁷ Botero, 1591, s. 97. İlginçtir ki “Relyatsiy”ın Lehçe çevirisinde G. Boreto, İtil’in 72 değil 78 (!) kolu olduğundan bahseder (Botero, 1613, s. 158). Xavier Hommaire de Hell, XIX. yüzyılın 40’lı yıllarında büyük ırmağın 75’ten fazla kolu olduğunu belirtir. (Hommaire de Hell, 1844, s. 329).

⁸⁸ PSRL, 1904, s. 251.

⁸⁹ Solovyev, 1960, s. 488.

Herberstein ve A. Jenkinson'un eserlerinde, yine Blaise de Vigenère'nin 1573 yılında derlenen Polonya ve komşuları hakkındaki notlarında da İtil deltasındaki ırmak kolu sayısının 70 olduğu belirtilmiştir⁹⁰. İngiliz dramaturg, Shakespeare'in çağdaşlarından büyük biri, Cristopher Marlowe'nin "Büyük Timur" (1587) adlı tragedyasının birinci bölümünde İtil "elli başlı" (fifty-headed) olarak adlandırılmış; yani 50 kola sahip olduğu vurgulanmıştır⁹¹. Resmi tamamlamak için El-Kalkaşandî'nin eserinde İtil için söyledikleri de eklenebilir: "Saray şehrini geçtikten sonra çatallaşır, tabiri caizse bin bir ırmak olur ve bunların hepsi Hazar Denizi'ne dökülür"⁹².

Sonuç olarak, burada Evliya Çelebi gerçekten 18 kolun varlığından bahsetmektedir, Astarhan'ın adı ise "Heşdek" değil "Şamran" (شامران) dır. Bu ad araştırmacılar tarafından göz ardı edilmiştir.

Çelebi'de geçen bu toponim Firdevsî'nin "Şahnâme"sinde rastlanan bir şahıs adından türemiş olabilir. Destanında Afrasyab'ın müttefiki ve vassalı olan bahadırları sayarken (İran'ın doğu ve kuzeydoğusundan başlayarak kuzey sınırından batıya doğru devam eden bir kıvrım boyunca, Hindistan'dan Amu Derya'ya kadar uzanan bir kaviste) "Şemiran" adı listenin en sonunda yer alır⁹³. Yani muhtemelen, İran'ın kuzeybatısı ile bağlantısı olan Aşağı İtil bölgesinin coğrafi konumuna karşılık gelir. Bu destanı iyi bilen Osmanlı Seyyahı Evliya Çelebi, mitolojik bir kahramanın egemen olduğu bölgenin adını ya da bu kişinin ismini Astarhan'a yüklemiş olabilir.

"Şamran" adı muhtemelen Arapçada kuzey yönünü belirtmek için kullanılmıştır. İran, kuzeyinde bulunan Aşağı İtil ile irtibat halinde olduğu için bu isim ortaya çıkmış ve söz konusu coğrafi bölgeye aksetmiştir. Benzer bir örnek daha vardır: Dimaşk ve Suriye (Şam) adları Arapçada kuzeyi (ve sol tarafı) imler. Hicaz halkı için Suriye gerçekten kuzeydir. "Şam" kelimesini barındıran toponimler Hazar bölgesinde az değildir. Seydî Reis'in bildirdiğine göre, Şam (شام) (Saraycık'tan sonra Harezmi ve İtil arasında) adı altında bir yerleşim birimi vardır⁹⁴. Hafız-ı Ebru da, 1410 yılında Harezmi'de Edige'nin beyliğini anlatırken bu ismi zikreder. Bu şehir Emba kıyılarından birkaç günlük mesafede bulunuyordu ve V. V. Barthold'un varsayımına göre, Üstyurt'ta aynı

⁹⁰ Herberstein, 1988, s. 81; Angliskie, 1938, s. 172; Vigenère, 1890, s. 83.

⁹¹ Marlowe, 1981, s. 128; Marlo, 1961, s. 55. My martial prizes, with five hundred men/Won on the fifth-headed Volga's waves... (Act I, Scene II, Lines 102-103). [Marlowe, 1981, s. 128]. («Пятьсот рабов, что взяты были с бою вблизи пятидесятиглавой Волги...» Çev: E. Linetskiy). "Büyük Timur" metnini yorumlayan C. S. Cunningham, C. Marlowe'nin metnine, Ortelius'un haritasında gösterilen, İtil'in çok sayıda kolunun yansıdığını belirtmiştir. [Marlowe, 1981, s. 128].

⁹² Grigoryev, Florova, 1999, s. 79.

⁹³ Firdousi [Firdevsî], 1994, s. 513; Açıklamalar, s. 621-622; Firdousi, 1984, s. 223-224.

⁹⁴ Seyidî, 1895, s. 73.

adı taşıyan bir gölün yakınında idi⁹⁵. Günümüzde “Sam” (Сам), kumsal ve aynı adı taşıyan tuz gölü, Hazar Denizi ile Aral Gölü arasında 3-3,5 km² bir alandır. Kazvin ve Gilan arasındaki Taremsk bölgesinde “Semiran/Şemiran” kalesi bulunmaktadır⁹⁶.

“Heşt/Heşdek”, memleket/şehir/halk/ isminin kökenine gelince şu varsayımda bulunabiliriz. “Heşt” memleketi, “Heşdek” ise şehir ve ahalisini imler, şehrin adı muhtemelen XVI. yüzyılın ilk yarısında geçirdiği başkalaşım sonucu ortaya çıkmıştı (XVI. yüzyılın 50’li yıllarının ortasında Seydî Reis’te, XVII. yüzyılın 30’lu yıllarının sonunda ise Sadık İsfahanî ve Mahmud İbn-i Vali’de geçer). “هشترخان” yani Heşterhan/Haştarhan’dan, muhtemelen Farsça “هشت” (sekiz) rakamı ile ilgili bir anlam çıkarılmıştır. Bu yüzden, geleneksel olarak Farsça kabul ettiğimiz (هشترخان), şehrin adının ilk bölümü Evliya Çelebi’de bölgenin adı olarak görünür (Heşd/Хешд), bu bölge halkına ise “Heşdeki/Хешдеков” denir.

Evliya Çelebi bu isimlerden başka bilindik bir ad olan Ejderhan’ı da kullanılır. Osmanlı seyyahının hikâyelerinin biri, şehrin bu isimleri ile gerçek tarihî şahsiyetler, dördüncü halife Hz. Ali’nin savaş arkadaşı Mâlik b. El-Haris El-Aştari (Ejder), arasında bir bağlantı olabileceğini düşündürmektedir⁹⁷. Evliya, Eski Yurt türbelerini anlatırken Mâlik El-Aştari’nin mezarından ve şecaatinden (ejderhayı öldürmesi vs.) ve yine aralarında “Heşt” memleketi ile “Ejderhan” şehrinin de bulunduğu, pek çok memleket ve şehri ziyaret ettiğini zikreder. Mâlik, bu memleket ve şehirlerdeki kâfirleri Müslüman yapmıştır⁹⁸. Bu yüzden Hz. Ali’nin savaş arkadaşı, El-Aştar (Ejder) lakabını almış, Ejderhan (Astarhan) şehrinin ve “Heşt” memleketini (yani Astarhan’ın tamamını) ziyaret etmiş ve buralarda misyonerlik faaliyetlerini yürütmüştür. Bu efsanenin yankıları Avrupa neşriyatında, özellikle de Emiddio Dortelli D’Askoli’nin “Описание Черного моря и Татарии” [Karadeniz ve Tataristan’ın Tasviri, Orijinal ismi “Descrittione Del Mar Negro & della Tartaria”] (1634) adlı eserinde yer bulmuştur. D’Askoli eserinde şöyle yazmıştır: “...Bu icmalde İskitya’da bulunan, Büyük Asya Tataristan’ı hakkında konuşmak niyetinde değilim, burada ‘Ejder Han’ anlamına gelen ‘Agder-Kan’ oturur, ‘Timur’ ve ‘Attila’ buradan çıktı”⁹⁹. D’Askoli muhtemelen bu efsaneyi Kırım’da duymuştu¹⁰⁰.

⁹⁵ Barthold, 1965, s. 65; Agzamova, 2003, s. 143.

⁹⁶ Dorn, 1875, s. 64, 185; Nuzhat-al-Qulub, 1915, s. 65 (metin).

⁹⁷ Bolşakov, 1993, 1998.

⁹⁸ Evliya, 1928, s. 636-637; Bahrevskiy, 1996, s. 188; Kniga, 1999, s. 66-67.

⁹⁹ D’Askoli, 1902, s. 105.

¹⁰⁰ Gerçekten, D’Askoli’nin eserini yorumlayanlardan biri olan A. Berte Delagard, müellifin Agder-Kan adı altında 1605 yılında ölen Moğol İmparatoru Ekber’i kastettiğini varsayar. [D’Askoli, 1902, s. 164, Açıklama 49]. “Aştar” Türkçede ve Türk edebiyatında “Kesek-Baş” adı altında görünür [Bkz. Krımskiy, 1996, s. 69; Ahmetgaleyeva, 1979].

Görünüşe bakılırsa, XVII. yüzyılın sonunda “Hacı Tarhan” adı yerini daha yaygın olan “Ejderhan” ismine bırakmıştır. I. Petro’nun manifestosunda “اجدرها” [Ejderha] (sonunda “nun” harfi olmadan) formu kullanılmıştır¹⁰¹. İsmi hemen hemen aynı yazımına (“cim” yerine “je” kullanılarak-اژدرها) XVIII. yüzyılın başlarına ait (1711’den önce), Karadeniz’in [çevresindeki] bazı kaleleri betimleyen anonim bir Osmanlı eserinde de rastlanmaktadır¹⁰². Sultan III. Ahmet dönemine ait (1726), Topkapı’da mahfuz, Ön Asya, Karadeniz ve Hazar Denizi’ni gösteren Osmanlı haritasında, “Moskova’ya tâbi” “çarlık” ya da “memleketler” arasında Ejderhan adı da zikredilir¹⁰³. XVIII. yüzyılın 30’lu yıllarına ait bir Osmanlı siyasi külliyatının haşiyesinde Astarhan, “Ezderhan” (ازدرهان) kalesi biçiminde adlandırılmıştır¹⁰⁴. Muhammed Yusuf Münşi’nin (XVIII. yüzyılın başı) “Tarih-i Mukimhanî”sinde ismin “اشترخان” [Eşterhan] biçimiyle karşılaşıyoruz¹⁰⁵. Bu muhtemelen toponimin Rusça yazımının dönüşümünü göstermektedir. 1754 yılında Fransisken tarikatının üyeleri Gabriel ve Sottero tarafından Astarhan’da derlenen Latince-Türkçe sözlükte, Türkçe ismin Latince karşılığı mevcuttur: “Astrakan”, “Astrachan” (toponim “astare” ve “astringes” sözcükleri arasında yazılıdır). Tatarca ismin mahalli kullanım şeklini bekleyebilirdik ancak sözlükte kullanılan biçim Rusça yazım ve telaffuzunu yansıtmaktadır: “استراخان”¹⁰⁶.

Bu yüzden şehrin ilk isimleri arasında, muhtemelen şehir kurulduğunda ortaya çıkan ve XVIII. yüzyıla kadar yaşayan “Hacı Tarhan” adının en eski kullanım şekli olduğunu söylemek mümkündür.

“Kırım ve Osmanlı”dan tevarüs ettiğimiz “Ejderhan” adı ise dev bir yılan olan hayal ürünü ejderha ile ilgili efsaneden, yaklaşık olarak XVI. yüzyılın başında türemiş ve şehre ad olmuştur.

Sonuç olarak, üçüncü isim de (anlaşıldığı kadarıyla Farsça) yine muhtemelen XVI. yüzyılın ilk yarısında ortaya çıkmış ve galip ihtimalle Farsça “sekiz” rakamından türemiştir. Bu isimlerin tamamı (ve onların muhtelif varyantları) XVI. yüzyılın ikinci yarısında eş biçimli, hatta II. Selim’in fermanından da takip edebildiğimiz üzere aynı metin içerisinde dahi, kullanılmışlardır. İsim tedricen malum kimliğini yitirmiş ve bahis mevzu ad, müteferrik müelliflerin eserlerinde farklı şehirlere atfedilmiştir.

¹⁰¹ Dorn, 1875, s. 480. Resim için bkz. Pyatnitskiy, 1928, s. 137.

¹⁰² Vesela, 1969, s. 109.

¹⁰³ F.R.U., 1941.

¹⁰⁴ Oreškova, 1996, s. 147, 130.

¹⁰⁵ Velyaminov-Zernov, 1863, s. 243.

¹⁰⁶ OR SPBF İV RAN, Ruk. D 621, s. 39. [Yazmanın] Orijinal sayfalarına göre.

BİBLİYOGRAFYA

- Agzamova 2003 Agmazova, G. A., Voljsko-kaspiyskiy put v XVI-pervoy polovine XIX v. // *TC. 2002: Rossiya i Tyurskiy mir*, Moskova, 2003.
- Ahmetgaliyeva 1979 Ahmetgaliyeva, Ra. S., *İssledovanie Tyurkoyazıçnogo pamyatnika "Kisekbaş kitabı"*, Moskova, 1979.
- Ahmetzyanov 1991 Ahmetzyanov, M. İ., Kazanskiy spisok dastana "Tulyak i Suslu" // *Starotatarskiy literaturniy yazık: isledovaniya i teksti*, Kazan, 1991.
- Ahsanu't Tawarikh 1931 *Ahsanu't Tawarikh. A Chronicle of the Earley Safawis being the Ahsanu't Tawarikh of Hasan-i Rumlu*. Vol. I (Persian text). Baroda, 1931 (Gaekwad's Oriental Series. LVII).
- Aliyeva 1991 Aliyeva, E., Mortaza bine Kotlıgış es-Simetî Seyahetnameşe // *Starotatarskiy literaturniy yazık: isledovaniya i teksti*, Kazan, 1991.
- Angliskie 1938 *Angliskie puteşetvenniki v Moskovskom gosudarstve v XVII veke*. Per. S Angl. Yu. V. Gote, Leningrad, 1938.
- Asseb o-sseyar 1832 *Asseb o-sseyar ili Sem planet, soderjaşçiy istoriyu krımskih hanov ot Mengli-Girey 1-go hana 2-go, to est s 871/1466 po 1150/1737 g. Soçinenie Seyida Muhammeda Rizı*, Kazan, 1832 (Arab. şrift). [Es Sebü's Seyyar].
- Bahrevskiy 1996 Bahrevskiy, E. V., Kladbişe v Eski-Yurte // *Materiali po arheologii, istorii i etnografii Tavrii*, Vıp. V, Simferopol, 1894.
- Barbaro i Kontarini 1971 *Barbaro i Kontarini o Rossii. K istorii italo-russkiy cvyazey v XV v.*, Leningrad, 1971.
- Barthold 1965 Barthold, V. V., *Soçineniya, T. III Raboti po istoriçeskoy geografii*, Moskova, 1965.

- Baski 1986 Baski, I, A Crimean Turkic-Tatar Glossary from the 17th Century // *AO.*, 1986, T. 40.
- Bolşakov 1993 Bolşakov, O. G., *İstoriya Halifata*, T. II, Moskova, 1993.
- Botero 1591 *Delle Relationi Universali de Giovanni Botero Benese, Pt. I.* Roma, 1591.
- Botero 1613 *Relatiae Powszechne abo Nowiny Pospolite Iana Botera Benesiusa*, Krakow, 1613.
- Burn 1873 Burn, F. K., Peripl Kaspıyskogo morya po kartam XIV stoletiya // *Zapiski İmp. Novopossiyskogo Universiteta*, Odessa, 1873. T. 9.
- Buşakov 2002 Buşakov, V., Etnonimiçniy termin ostyak (do semantiçnoy tipologii etnonimiv) // *VI Shodoznavçi Çitannya A. Krimskogo. Tezi dopovidey mijnarodnoy naukovoy konferetsii*, Kiev, 2002.
- Çekalin 1889 Çekalin, F. F., Saratovskoe Povolje v XIV veke po kartam togo vremeni i arheologičeskim dannim // *Tridu SUAK*, Saratov, 1889, T. II, Vıp. 1.
- Çekalin 1890 Çekalin, F. F., Nijnee Povolje po karte kosmografa XV veka Fra Mauro // *Tridu SUAK*, Saratov, 1890, T. II, Vıp. 2.
- D'Askoli 1902 D'Askoli Emiddio Dortelli, Opisanie Çernogo morya i Tatarii // *ZOOİD*, 1902, T. 24.
- De Weese 1994 De Weese, D., *Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition*, Pennsylvania, 1994.
- Dobrodomov 1973 Dobrodomov, İ. G., Proishojdenie nazvaniya Astarhan // *Onomastika Povoljya. 3. Materiali III Konferentsii po onomastike Povoljya*, Ufa, 1973.

- Don Juan 1988 *Kniga Oruc-beka Bayata, Don-Juana Persidskogo*, Bakü, 1988.
- Dorn 1875 Dorn, B., Kaspiy. O Pohodah drevnih russkikh v Tabaristan, s dopolnitelnimi svedeniyami a drugih nabegah i na pribrejya Kaspiyskogo morya // *Prilojenie k XXVI tomu Zapisok İmp. AN. No 1*, St. Petersburg, 1875.
- Dva poslaniya 1995 Dva poslaniya sultana Selima II v Moskvu i Bahçisaray // *GA*, 1995, May.
- Egorov 1985 Egorov, V. L., *İstoriçeskaya Geografiya Zolotoy Ordı v XIII-XIV vv.*, Moskova, 1985.
- Evliya 1928 *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Cilt 7, İstanbul, 1928.
- Evliya 1979 Evliya Çelebi, *Kniga Puteşestviya (İzvleçeniya iz soçineniya turetskogo puteşestvennika XVII veka)*, Vip. 2: *Zemli Severnogo Kavkaza, Povoljya i Podonya*, Moskova, 1979.
- Evliya 1983 Evliya Çelebi, *Kniga Puteşestviya (İzvleçeniya iz soçineniya turetskogo puteşestvennika XVII veka)*, Vip. 3: *Zemli Zakavkazya i sopredelnih oblastey Maloy Azii i İrana*, Moskova, 1983.
- F.R.U. 1941 F[aik] R[eşit] U[nat], Ahmet III Devrinde Yapılmış Bir Önasya Haritası // *Tarih Vesikaları*, Ankara, 1941, C. I, S. 2.
- Fazlallah 1976 Fazlallah ibn Ruzbihan İsfahanî, *Mihmannâme-yi Buhara (Zapiski Buharskogo gostya)*, Moskova, 1976.
- Firdousi 1994 Firdousi, *Şahname*, T. 2, Moskova, 1994. [Firdevsî].
- Gafurî 1910 Garfurî, M., *Zayatulek birle Su-slu: Başkord hikayesenden*, Ufa, 1910.
- Galonifontibus 1980 Galonifontibus, İoann de, *Svedeniya o narodah Kavkaza (1404 g.)*, Bakü, 1980.

- Gerberşteyn 1988 Gerberşteyn, Sigizmund, *Zapiski o Moskovii*, Moskova, 1988. [Herberstein].
- Goldschmidt 1944 Goldschmidt, E. P., The Lesina Portolan Chart of the Caspian Sea // *The Geographical Journal*, 1944, June, Vol. VIII, No. 6.
- Golubiaya Kniga 1991 *Golubinaya kniga: Russkie narodnie duhovnie stihii XI-XIX vekov*, Moskova, 1991.
- Gonçarov 1997 Gonçarov, E. Yu., Mednie monetı XIV veka goroda Hacı-Tarhan // *VİİSİD*, Vıp. V, 1997.
- Gosmanov 1984 Gosmanov, M., *Kaurıy kelem ezennen: Arheografıyazmaları*, Kazan, 1984.
- Gökbilgin 1970 Gökbilgin, Ö., Quelques sources manuscrites sur l'époque de Sahib Giray Ier Khan de Crimée (1532-1551) a İstanbul, Paris et Leningrad // *CMRS*, 1970, Vol. XI (3).
- Gökbilgin 1970a Gökbilgin, Ö., L'expédition ottomane contre Astrakhan en 1569 // *CMRS*, 1970, Vol. XI (1).
- Gramatikova 1998 Gramatikova, N., Jitieto na Demir Baba i szdavaneto na rkopisi ot myusyulmanite heterodoksnite teçeniya na islyame v Severoiztoçna Blgariya (izvor za kulturnata i peligiznoata im istoriya) // *Myusyulmanska kultura po Blgarskite Zemi. İzsledvaniya*, Sofya, 1998.
- Grigoryev-Florya 1999 Grigoryev, A. P.-Florya, O. B., Geografiçeskoe opisanie Zolotoy Ordı v entsiklopedii al-Kalkaşandi // *İİİSAA*, 1999, Vıp. 18.
- Hezârfen 1998 Hezârfen Hüseyin Efendi, *Telhîsü'l-beyân fî kavânîn-i Âl-i Osmân*, Haz. S. İlgürel, Ankara, 1988.
- Hisamitdinova 1988 Hisamitdinova, F. G., Terminı iranskogo proishojdeniya v demonologii başkir // *Vzaimodeystvie i vzaimovliyanie tsivilitazatsiy i kultur na Vostoke. Tezısı dokladov i soobşçeniı III Vsesoyuznoy konferentsii vostokovedov*

- (*Duşanbe, 16-18 may 1988 g.*), T. II, Moskova, 1988.
- Hommaire de Hell 1844 Hommaire de Hell, X., *Les Steppes de la Mer Caspienne, le Caucase, le Crimée et la Russie Méridionale*, T. III, Paris, 1844.
- Husainov 1996 Husainov, G. B., *Başkirskaya literatura XI-XVIII vv.*, Ufa, 1996.
- İbn-i Vali 1977 İbn-i Vali Mahmud, *More tayn otnositelno doblestey blagorodnih (Geografiya)*, Taşkent, 1977.
- İnan 1963 İnan, A., Evliya Çelebi'nin "Heşdek"leri hangi ulus? // *Türk Kültürü*, 1963, I, 3.
- İnan 1998 İnan, A., *Makaleler ve İncelemeler*, II Cilt, Ankara, 1998.
- Karpov 1991 Karpov, S. P., Dokumentı po istorii venetsianskoy faktorii Tana vo vtor. pol. XIV. v. // *Priçernomore v sredine veka*, Moskova, 1991.
- Katalog 1960 *Katalog vostoçnyy rukopisey Akademii nauk Tacikskoy SSR. T. I*, Stalinabad, 1960.
- Katalog Dokumentow 1959 *Katalog dokumentow tureckich. Dokumenty do dziejow Polski i krajow oscinnych w latach 1455-1672*. Opracował Z. Abrahamowicz. Warszawa, 1959.
- Kırım Tarihi 1944 Kırım Tarihi veya Necati Efendi'nin Rusya Sefaretnamesi // *Tarih Vesikaları*, Ankara, 1944, C. II, S. 13-14.
- Kırzioğlu 1998 Kırzioğlu, F., *Osmanlılar'ın Kafkas Elleri'ni Fethi (1451-1590)*, Ankara, 1998.
- Kireyevskiy 1986 *Sobraniye narodnih pesen P. V. Kireyevskogo. Zapisi P. İ. Yakuşkina*, T. 2, Leningrad, 1986.
- Kniga 1999 *Kniga Puteşestviya. Turetskiy avtor Evliya Çelebi o Krime (1666-1667 gg.)*, Per. i koment. E. V. Bahrevskogo, Simferopol, 1999.

- Kononov 1958 Kononov, A. N., *Rodoslovnaya turkmen*, Moskova-Leningrad, 1958.
- Krımiskiy 1996 Krımiskiy, A., *İstoriya Tureççini. Zvidki poçalasya Osmanska derjava, yak vona zrostala y rozvivalasya i yak dosyagla apogeyu svoei slavi y mogutnosti*, Kiev-Lviv, 1996.
- Kurat 1972 Kurat, A. N., *IV-XVIII Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972.
- Le Khanat 1978 Le Khanat de Crimée dans les archives du Musée du palais de Topkapi, Paris, 1978.
- Lemercier-Quelquejay 1971 Lemercier-Quelquejay, Ch., Les khanats de Kazan et de Crimée face a la Moscovie en 1521 // *CMRS*, 1971, Vol. XII, No. 4.
- Markov 1896 Markov, A. K., *İnventarniy katalog musulmanskih monet İmp. Ermitaja*, St. Petersburg, 1896.
- Marlo 1961 Marlo, Kristofer, *Soçineniya*, Moskova, 1961.
- Marlowe 1981 Marlowe, Cristopher, *Tamburlain the Great*, Ed. by J. S. Cunnigham, Manchester, 1981.
- Massa 1937 Massa, İsaak, *Kratkoe izvestie o Moskovii v naçale XVII v.*, Moskova, 1937.
- Materialı 1932 *Materialı po istorii Uzbekskoy, Tacikskoy i Turkmeskoy SSR. Çast I. Torgovlya s Moskovskim gosudarstvom i mejdunarodnoe polojenie Sredney Azii v XVI-XVII vv.*, Leningrad, 1932.
- Mercanî 1897 [Kaynakça kısmında belirtilmemiş]
- MİKH 1969 *Materialı po istorii Kazahskih hanstv XV-XVIII vekov*, A.-A., 1969.
- Nebolsin 1852 Nebolsin, P., *Oçerki Voljskogo Nizovya*, St. Petersburg, 1852.

- Nordenskiöld 1889 Nordenskiöld, A. E., *Facsimile-Atlas to the Early History of Cartography...*, Stockholm, 1889.
- Nuzhat-al-Qulub 1915 *Nuzhat-al-Qulub... The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub, Composed by Hamd-Allah Mustawfi of Qazvin in 740 (1340)*, Leyden-London, 1915.
- OR SPBF İV RAN OR SPBF İV RAN Ruk. S 861 (II. 6.40). Bez nazbaniya (تواریخ قریم خانلری) Chronologie des Khans de la Crimée en Tatarie).
- OR SPBF İV RAN OR SPBF İV RAN Ruk. D 621. Dictionariolum Latino Turcicum quod Tartaricis, Persicis, Arabicis litteris, verbis, dictinibus per mixtum est... A. D. 1754.
- Oreškova 1990 Oreškova, S. F., Osmanskiy istočnik vtoroy polovini XVII v. o sultanskoy vlasti i nekotoryh osobennostyah sotsialnoy strukturi osmanskogo obščestva // *Osmanskaya imperiya: gosudarstvennaya vlast n sotsiolno-političeskaya struktura*, Moskova, 1990.
- Oreškova 1996 Oreškova, S. F., Neizvestnoe turetskoe sočinenie seredini XVII v. ob otnošeniyah s Rossiey i osmanskom ponimanii evropeyskih mejdunarodnih otnošeniy togo vremeni // *Osmanskaya imperiya: problemu vnešney politiki i otnošeniy s Rossiey*, Moskova, 1996.
- Ötemiş Hacı 1992 Utemiş Hacı, *Çingiznâme*, A.-A., 1992.
- Paçkalov 2001 Paçkalov, A. V., K voprosu ob interpretatsii epiteta al-cedid (po materialam gorodov Ulusa Cuci) // *Povolje v Srednie veka. Tezisy dokladov Vserossiyskoy naučnoy konferentsii posvyaşçennoy 70-letiyu so dnja rojdeniya G. A. Fedorova-Davidova (1931-2000)*, Nijniy Novgorod, 2001.
- Perepiska 1981 *Perepiska İvana Groznogo c Andreyem Kurbskim*, Moskova, 1981.

- Poslanie Tsarya 1997 Poslanie Tsarya Kazanskogo (Pismo hana Safa-Gireya polskomu korolyu Sigizmundu I) // *GA.*, 1997, 1/2.
- PSRL 1904 *Polnoe sobranie russkikh leyopisey, Tom. XIII (Patriarşaya ili Nikonovskaya letopis)*, St. Petersburg, 1904.
- Pyatnitskiy 1928 Pyatnitskiy, Vl., K isrorii knigopeçataniya arabskim şriftom v Evropeyskoy Rossii i na Kavkaze // *Publiçnaya biblioteka SSSR im. V. İ. Lenina, Sbornik I*, Moskova, 1928.
- Remzi [Ramzi] 1908 Ramzi, M. M., *Telfikü'l-Ahbar ve Telhikü'l-Âsar fî Vaka-i Kazan ve Bulgar ve Müluki't-Tatar*, Mucallad 2, Orenburg, 1908.
- Reza 1996 Reza Enayetalla, *Astarahan // Daerat ol-moaref-e bozorg-e eslami*, T. 1, Tahran, 1996.
- RİO 1884 *Sbornik Russkogo istoričeskogo obşçestva*, T. 41, St. Petersburg, 1884.
- Sadeddin 1863 Sadeddin Hoca Mehmed, *Tacü't-Tevarih*, C. I, İstanbul, 1279/1863.
- Safargaliyev 1952 Safargaliyev, M. G., *Zametki ob Astrahanskom Hanstve // Mordovskiy gosudarstvenniy pedagogičeskiy institut im. Polejayeva. Sbornik statey prepodavateley instituta*, Saransk, 1952.
- Savelyev 1865 Savelyev, P. C., *Moneti hanov cuçidskiya, cagataiskiya, celairidskiya i durigiya, obraşçavşiyasya v Zolotoy Orde v epohu Tohtamişa // Zapiski imp. Arheologiçeskogo obşçestva*, St. Petersburg, 1865, T. 12.
- Sbornik 1881 *Sbornik nekotorih vajnih izvestiy i ofitsialnih dokumentov kasatelno Turtsii, Rossii i Krıma. İzdal s prilozheniyami V. D. Smirnov*, St. Petersburg, 1981.
- Schütz 1975 Schütz, E., *Eine armenische Chronik von Kaffa aus der ersten Halfte des 17. Jahrhunderst // AO.*, 1975, XXIX (2).

- Senaî 1971 Hadzy Mehmed Senai z Krymu, *Historia Chana Islam Gereja III*, Warszawa, 1971.
- Seyidî 1895 Seyidi Reis, *Mirat ül-Memalik*, İstanbul, 1313/1895.
- Smirnov 1887a Smirnov, V. D., Protokoli zasedaniy Vostochnogo otdeleniya imp. RAO 8 aprelya 1885 g. (Smirnov, V. D., Tolkovaniye slova **الجدید**) // *ZVORAO*, 1887, T. 1.
- Smirnov 1894 Smirnov, V. D., Zapiski Muhammeda-Nacati-Efendi, turetskogo plennogo v Rossii v 1771-1775 gg. // *Ruskaya starina*, 1894 (god 25), aprel.
- Smirnov 1923 Smirnov, V. D., Şto takoe Tmutarakan? // *VV.*, 1923, T. 23 (1917-1922 gg).
- Solovyev 1960 Solovyev, S. M., *İstoriya Rossii s drevneyşih vremen, Kniga III (Toma 5-6)*, Moskova, 1960.
- Spuler 1960 Spuler, B., Astrakhan // *The Encyclopaedia of Islam, New Edition, Vol. I*, Leiden-London, 1960.
- Stählin 1921 Stählin, K., *Der Briefwechsel Iwans des Schrecklichen mit dem Fürsten Kurbskij*, Lpz., 1921.
- Stebleva 1996 Stebleva, İ. V., Armyano-turetskie mifologiçeskie pallelili // 90 let N. A. Baskakovu: N. A. Baskakovu ot kolleg i uçenikov, Moskova, 1996.
- Suhodolskiy 1858 Suhodolskiy, A., Başkirkaya legenda o Tulyake // *Orenburgskie gubernskie vedomosti*, 1858, No. 46, (15 noyabrya).
- Şerifi 1995 Şerifi, H., Zafer-name-i Vilayet-i Kazan // Publ. A. melek Özyetgin // *GA*, 1995, May.
- Tardy 1982 Tardy, J., A Contribution to the Cartography of the Central and Lower Volga Region // *Chuvash Studies*, Budapest, 1982.

- Tarih-i Sahib 1973 *Tarih-i Sahib Giray Han*, Ankara, 1973.
- Tevarih 1967 *Tavarih-i Guzida-Nusrat-name*, Taşkent, 1967.
- The Geographical W. 1832 *The Geographical Works of Sadik Isfahani*, London, 1932.
- Tizengauzen 1884 Tizengauzen, V. G., *Sbornik materialov, otnosyaşçihsy k istorii Zolotoy Ordı, T. I*, St. Petersburg, 1884. [Tiesenhausen].
- Trepavlov 1997a Trepavlov, V. V., *Nogay v Başkirii, XV-XVII vv. Knyajeskie rodi nogayskogo proishojdeniya*, Ufa, 1997, (*Materialı i issledovaniya po istorii i etnologii Başkortostana, No. 2*).
- Türkische Handschriften 1968 *Verzeichnis der orientalischen Handschriften in Deutschland, Bd. XIII, 1, Türkische Handschriften. Teil 1. Beschrieben von Barbara Flemming*, Wiesbaden, 1968.
- Urmançeyev 1979 Urmançeyev, F., *Tatarsko-başkirskoe skazanie o Tulyake // ST.*, 1979, No. 6.
- Usmanov 1972 Usmanov, M. A., *Tatarskie istoričeskie istočniki XVII-XVIII vv.*, Kazan, 1972.
- Üçüncü 1993 *Üçüncü Numaralı Mühimme Defteri (966-968/1558-1560). Tıpkıbasım*, Ankara, 1993.
- Veinstein 1992 Veinstein, G., *Une lettre de Selim II au roi de Pologne Sigismond-Auguste sur la campagne d'Astrakhan de 1569 // Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 1992, Bd. 82*.
- Velyaminov-Zernov 1863 Velyaminov-Zernov, V. V. *İssledovanie o kasimovskih tsaryah i tsareviçah, Ç. I*, St. Petersburg, 1863.
- Vesela 1969 Vesela, Z., *Turetskiy traktat ob osmanskih krepostyah Severnogo Priçernomorya v naçale XVIII v. // Vostoçne istočniki po istorii narodov Yugo-Vostoçnoy i Sentralnoy Evropı, T. II*, Moskova, 1969.

- Vigenère 1890 Vijener, Blez de., İzvlečenje iz zapisok // *Memuari, odnosyahşçiesya k istorii Yujnoy Rusi*, Vıp. 1, Kiev, 1890.
- Yusupov 2006 Yusupov, Yu. M., “Heşdeki” Evlii Çelebi // *Vserossiyskiy sezđ vostokovedov, Kn. 2, Vostok v istoričeskih sudbah Rossii*, Ufa, 2006.
- Zajackowski 1966 Zajackowski, A., *La Chronique des Steppes Kiptchak Tevarih-i Deşt-i Qipcaq du XVIIe siècle*, Warszawa, 1966.
- Zayonçkovskiy 1969 Zayonçkovskiy, A., “Letopis Kipçaskoy stepi” (“Tevarih-i Deşt-i Kıpçak”) kak istočnik po istorii Krıma // *Vostočnie istočniki po istorii narodov Yugo-Vostočnoy i Tsentralnoy Evropı, T. II*, Moskova, 1969.